

Паска Богдан Валерійович,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України і методики викладання історії

Прикарпатського національного університету

імені Василя Стефаника

orcid.org/0000-0002-5452-5254

ResearcherID: AAR-6870-2020

bohdan.paska@pnu.edu.ua

БОРОТЬБА КОМІТЕТУ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ НА ВОЛІ В ЧАСИ ГЕНЕРАЛЬНОГО ПОГРОМУ 1972 Р.

Метою статті є всебічне і комплексне вивчення боротьби Комітету державної безпеки (КДБ) проти українських інакодумців на волі під час масштабної хвилі арештів 1972 р. Методологічною основою статті є принципи об'єктивності, всебічності, наступності, історизму. У роботі використано методи аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, метод типології, метод порівняння та зіставлення інформації з різних джерел. Наукова новизна зумовлена введенням у науковий обіг комплексу маловідомих документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), які дозволяють розкрити хід позасудових репресій КДБ проти учасників руху опору на волі в розпал генерального погрому українського дисидентства. Автор робить висновок, що поряд із арештами українських дисидентів та судовими процесами над ними протягом 1972 р. органи КДБ активно займалися тиском на тих представників опозиційного середовища, які залишилися на волі. Інакодумці у т. зв. «великій зоні» перебували під постійним спостереженням і наглядом з боку інформаторів спецслужби. Тиск на представників руху опору особливо посилювався після приходу до влади в травні 1972 р. нового першого секретаря республіканської партійної структури В. Щербицького. Метою КДБ в першу чергу було недопущення відкритих акцій протесту з боку дисидентів, тому особливу увагу було приділено «запобіжним заходам» під час спроб ушанування пам'яті Т. Шевченка та січових стрільців, після політичного самогубства М. Гатали. Під прицілом КДБ опинилися ті кола української інтелігенції, які вважалися найменш лояльними до режиму, зокрема, літератори, науковці та журналісти. Протягом літа–осені 1972 р. працівники спецслужби активізували розробку кількох десятків українських інтелігентів, які найбільш активно підтримували заарештованих дисидентів та дозволяли собі незгоду з національною політикою режиму. У їх середовищі проводилися численні профілактичні бесіди, обшуки та адміністративні переслідування. Репресивна кампанія 1972 р. супроводжувалася інформаційними заходами з дискредитації дисидентського середовища, основною складовою якої була публікація відкритих покаяльних листів.

Ключові слова: український дисидентський рух, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ), генеральний погром, репресії, справа «Блок».

Paska Bohdan,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the

Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

orcid.org/0000-0002-5452-5254

ResearcherID: AAR-6870-2020

bohdan.paska@pnu.edu.ua

THE STRUGGLE OF THE STATE SECURITY COMMITTEE UNDER THE COUNCIL OF MINISTERS OF THE UKRAINIAN SSR AGAINST UKRAINIAN DISSIDENTS AT LARGE DURING THE GENERAL POGROM OF 1972

The aim of the article is a comprehensive and complex study of the struggle of the Committee for State Security (KGB) against Ukrainian dissidents at large during the large-scale wave of arrests in 1972. The methodological basis of the article is the principles of objectivity, comprehensiveness, continuity, and historicism. The work uses methods of analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective, typology, and comparison and collation of information from various sources. The scientific novelty is due to the introduction into scientific circulation of a set of little-known documents from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU), which allow us to reveal the course of the KGB's extrajudicial repressions against participants in the resistance movement at large in the midst of the general pogrom of Ukrainian dissidents. The author concludes that, along with the arrests of Ukrainian dissidents and their trials during 1972, the KGB organs actively exerted pressure on those representatives of the opposition who remained at large. Dissidents in the so-called "large zone" were under constant surveillance and supervision by intelligence informants. The pressure on representatives of the resistance movement especially intensified after the new first secretary of the republican party structure, V. Shcherbytsky, came to power in May 1972. The KGB's primary goal was to prevent open protests by dissidents, so special attention was paid to "preventive measures" during attempts to honor the memory of T. Shevchenko and the Sich Riflemen, after the political suicide of M. Hatala. The KGB targeted those circles of the Ukrainian intelligentsia that were considered the least loyal to the regime, in particular, writers, scientists, and journalists. During the summer and autumn of 1972, special services officers intensified the development of several dozen Ukrainian intellectuals, who most actively supported the arrested dissidents and allowed themselves to disagree with the regime's national policy. Numerous preventive interviews, searches, and administrative prosecutions were conducted among them. The repressive campaign of 1972 was accompanied by informational measures to discredit the dissident community, the main component of which was the publication of open letters of repentance.

Key words: Ukrainian dissident movement, Soviet regime, Committee for State Security (KGB), general pogrom, repressions, "Bloc" case.

Постановка проблеми. У січні 1972 р. з ініціативи Комітету державної безпеки (КДБ) в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) відбулася масштабна хвиля затримань лідерів українського дисидентського руху, яка увійшла в історію під назвою генеральний погром. У наступні місяці відбувалися активні оперативні й слідчі дії в справах узятих під варту дисидентів та судові процеси над ними, а також арешти інших небезпечних для влади учасників опозиційного середовища. Тим не менше, судові репресії торкнулися далеко не всіх представників руху спротиву. Дисиденти, які залишилися на волі, потрапили під шалений тиск з боку режиму і КДБ, які намагалися не допустити будь-яких відкритих акцій протестного спрямування.

Аналіз основних досліджень. Події генерального погрому або другої хвилі арештів українських дисидентів 1972–1973 рр. в історіографії неодноразово ставали предметом аналізу в контексті вивчення загальних тенденцій розвитку руху спротиву радянському режиму в працях Георгія Касьянова (Касьянов, 2019,

с. 150–159), Анатолія Русначенка (Русначенко, 1998, с. 189–192), Юрія Данилюка й Олега Бажана (Данилюк, Бажан, 2000, с. 196–200), Бориса Захарова (Захарова, 2003, с. 106–108). Окремі важливі аспекти проведення цієї хвилі репресій проаналізовано в розвідках Олега Бажана (Бажан, 2013), Василя Деревінського (Деревінський, 2016, с. 163–170), Юрія Шаповала (Шаповал, 2023), Богдана Паски (Паска, 2022; Паска, 2024). Тим не менше, конкретні особливості проведення репресивних дій КДБ проти опозиційного середовища на волі протягом 1972 р. ще не ставали предметом всебічного дослідження в сучасній українській історіографії. Основою джерельної бази статті стали раніше засекречені матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), а саме доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення керівництва КДБ при Раді Міністрів (РМ) УРСР на адресу Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ).

Мета статті – всебічне і комплексне вивчення боротьби КДБ при РМ УРСР проти

українських інакодумців на волі під час масштабної хвилі арештів 1972 р.

Виклад основного матеріалу. Одночасно з каральними заходами проти заарештованих осіб працівники КДБ здійснювали пильне спостереження за дисидентським середовищем у «великій зоні», намагаючись не допустити активізації протестних зусиль інакодумців. Зокрема, в ході спостереження за львівськими дисидентами наприкінці лютого 1972 р. було зафіксовано намагання дисидентів на волі полегшити становище своїх заарештованих друзів. Ігор Калинець, Михайло Горинь, Людмила Шереметьєва, Алена Волицька (Пашко) та ін. намагалися здійснювати вплив на свідків у кримінальних справах, схилити їх до відмови від дачі показів, переховували самвидавні матеріали, займалися пошуком незалежних від влади адвокатів для захисту репресованих (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 97). Тоді ж до рук каральних органів за посередництва агента «Овода» потрапила інформація про плани київського філософа Євгена Пронюка відновити видання часопису «Український вісник» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 68–70).

На початку березня інформатори КДБ зафіксували підвищення активності об'єктів справи «Блок» на волі, посилення взаємних контактів між ними, обміну інформацією про арешти (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 204). Після проведення обшуку в лютому 1972 р. у близької до дисидентського середовища жительки м. Скадовська Херсонської обл. Лариси Гук вона звернулася із протестним листом проти зросійщення українського народу до ЦК КПУ (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 698. Арк. 40–43). Під час зустрічі на квартирі Стефанії Гулик львівські інакодумці Л. Шереметьєва, Любомира Попадюк, А. Волицька (Пашко), Ігор Калинець обговорювали питання допомоги заарештованим та членам їх сімей; згодом вони відвідали Оксану Осадчу – дружину ув'язненого М. Осадчого (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1040. Арк. 154–155).

Проведена одночасно з арештом Івана Дзюби в середині квітня 1972 р. хвиля обшуків у його однодумців у різних частинах України справила значний стримуючий вплив на дисидентське середовище. Труси відбулися, зокрема, на квартирах його близьких знайомих Віталія Федорченка і Олеса Бердника в Києві, Василя

Захарченка в Черкасах, Євгена Концевича в Житомирі та Леоніда Мартиненка у смт Градизьке Полтавської обл. У Є. Концевича було вилучено праці дисидентів І. Дзюби, Євгена Сверстюка, Валентина Мороза, у В. Захарченка – збірку віршів Василя Стуса. Наприкінці квітня 1972 р. керівництво КДБ доповідало в ЦК КПУ про тимчасове припинення активності українських дисидентів, які залишалися на волі (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 155).

Тим не менше, вже протягом травня–червня 1972 р. середовище руху опору знову дещо активізувалося. Свідченнями цього були спроби підготовки до судових процесів над інакодумцями, організації вшанування пам'яті Т. Шевченка у Києві 22 травня та учасників національно-визвольних змагань початку ХХ ст. у Львові 28 травня. У обидвох випадках намагання дисидентів взяти участь у опозиційних масових громадських акціях наštтовхнулися на різку протидію з боку режиму. Зокрема, імпровізований мітинг біля пам'ятника Т. Шевченку в центрі Києва ввечері 22 травня 1972 р. був жорстко розігнаний працівниками міліції (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 341–345). На Янівському цвинтарі Львова для того, щоб не допустити масштабних зібрань небайдужих людей біля могил січових стрільців, місцеві управління КДБ та Міністерства внутрішніх справ (МВС) за згодою партійних органів організували чергування нарядів міліції і «народних дружинників» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1045. Арк. 320–321). Тим не менше, до продовження протестної активності продовжували закликати інакодумці-кияни Василь Лісовий, Іван Русин, Іван Гончар (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 189–192).

Фактором, який зумовив значне посилення тиску на дисидентське середовище на волі, став прихід на посаду першого секретаря ЦК КПУ у травні 1972 р. Володимира Щербицького, який замінив Петра Шелеста. Підхід нового очільника республіканської партійної структури до боротьби із «буржуазними націоналістами» був набагато більш серйозним і ґрунтовним, ніж у його попередника. Взаємодія В. Щербицького із керівництвом КДБ вже з перших днів перебування на найвищій партійній посаді УРСР відзначалася комплексним підходом, урахуванням абсолютної більшості пропозицій спецслужби щодо здійснення репресій проти

дисидентів. Показовою в цьому контексті стала справа директора Всесоюзного науково-дослідного і проектно-конструкторського інституту нафтохімічної і нафтопереробної промисловості Володимира Скляра, який був безпосереднім керівником одного із заарештованих київських дисидентів З. Антонюка. У травні–червні 1972 р. голова КДБ Віталій Федорчук двічі відправляв доповідні записки із критикою В. Скляра – спочатку П. Шелесту (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 228–235), а потім В. Щербицькому (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1045. Арк. 340–346) – вимагаючи заборонити йому виїзд у службове відрядження до США, Канади та Бельгії. Якщо реакція П. Шелеста була досить невиразною і стриманою, то В. Щербицький практично відразу в день отримання доповідної записки розпорядився підготувати пропозиції щодо проведення перевірки вказаного інституту та «зміцнення його керівництва». Невдовзі В. Скляра було звинувачено в ігноруванні «партійних принципів в підборі, призначенні і вихованні кадрів» і звільнено з роботи.

Чи не найбільш радикальною протестною акцією проти репресивних дій КДБ часів генерального погрому можна вважати самогубство Мар'яна Гатали – працівника Львівського заводу кінескопів, близького знайомого заарештованих І. Геля, В. Стуса, І. Калинець, С. Шабатури та ін. – яке сталося 25 травня 1972 р. Напередодні його двічі, 18 та 20 травня, викликали на профілактичні бесіди до Львівського управління КДБ, намагаючись схилити до надання показів проти інших дисидентів. Напередодні свого третього візиту в КДБ робітник, повідомивши колег про репресії проти українською інтелігенції, після слів «Лише моя кров зможе змити бруд окупантів з моєї землі» пробив ножицями своє серце (Рух опору, 2012, с. 146). Керівництво КДБ та республіки було неабияк схвильоване таким учинком М. Гатали, свідченням чого можна вважати відразу три доповідні записки в його справі, скеровані до ЦК КПУ протягом наступного тижня. До Львова терміново було скеровано заступника Голови КДБ при РМ УРСР Миколу Трояка. Кадебісти провели «роз'яснювальні розмови» про М. Гаталу з працівниками заводу кінескопів, поширювали чутки про те, що причиною його самогубства нібито були кар'єрні чи особисті проблеми загиблого, а не тиск із

боку спецслужби, намагалися не допустити акцій протесту під час похорону сміливця (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1045. Арк. 139–141, 154–155, 187–188).

Протягом 1972 р. працівники КДБ постійно займалися зондуванням опозиційного середовища з метою виявлення інакодумців, які висловлювалися на підтримку заарештованих дисидентів, критикувати радянську національну політику, не сприймали владних методів урядування. Під приціл потрапили в першу чергу представники інтелігенції – науковці, літератори, журналісти. Про виявлених осіб голова КДБ В. Федорчук регулярно доповідав ЦК КПУ та особисто В. Щербицькому. Зокрема, 19 червня 1972 р. на стіл першого секретаря лягло інформаційне повідомлення про окремих співробітників Інституту філософії Академії наук (АН) УРСР, які «допускають ворожі та ідеологічно шкідливі дії» (Євген Пронюк, Василь Лісовий, Василь Бишовець, Вікторія Цимбал, Микола Роженко, Сергій Кудра та ін.) (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 234–242). Через два місяці, 16 серпня керівництво КДБ повідомляло про інакодумців із числа членів Спілки письменників України (СПУ) (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 300–325). А 4 жовтня – про працівників редакцій центральних газет і журналів, які мали зв'язки зі заарештованими дисидентами, сприяли публікації їх творів тощо (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1055. Арк. 100–115).

У «чорний список» КДБ потрапили наступні представники літературного середовища: Ліна Костенко, Григорій Кочур, Борис Антоненко-Давидович, Віктор Некрасов, Євген Концевич, Володимир П'янов, Олесь Бердник, Микола Руденко, Микола Вінграновський, Василь Захарченко, Микола Лукаш. Зокрема, Л. Костенко звинувачували в підтриманні близьких відносин з Іваном Дзюбою, Іваном Світличним, Євгеном Сверстюком, підписуванні окремих заяв на підтримку дисидентів в другій половині 1960-х рр., намаганнях впливати на суспільну думку з метою захисту заарештованих дисидентів. Серед іншого поетеса пропонувала матеріальну допомогу дружині І. Дзюби, різко засудила покайальні виступи у засобах масової інформації Зеновії Франко, а в окремих репресованих під час обшуків було вилучено її видані за кордоном поетичні збірки. Для недопущення більш активної участі Л. Костенко

в акціях протесту проти генерального погрому працівники КДБ провели з нею профілактичну бесіду (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 300–303). Також кадебісти зафіксували систематичні зустрічі перекладача Г. Кочура із дружиною І. Світличного, іншими представниками київського дисидентського середовища, його спроби надавати моральну та матеріальну підтримку репресованим дисидентам і членам їх сімей (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 303–305).

Ще в січні 1972 р. співробітники КДБ провели бесіду із письменником В. Некрасовим, який підтримував зв'язки з Л. Плющем, С. Глузманом, І. Дзюбою, московським дисидентами П. Якіром і А. Сахаровим, підписував протестні листи до органів влади. За результатами розмови В. Некрасов змушений був добровільно видати каральним органам заборонену літературу, яка зберігалася в нього на квартирі – твори М. Джиласа, О. Солженіцина, Б. Пастернака. Письменника допитували в якості свідка у справах Л. Плюща та С. Глузмана, проте він не дав потрібних КДБ показів про їх дисидентську активність (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 308–310). Іншому літератору В. П'янову кадебісти закидали зацікавлення поезією українських шістдесятників, намагання «вести обробку молодих авторів з ідеологічно шкідливих позицій», співчутливі відгуки про заарештованих об'єктів справи «Блок». Олеся Бердника каральні органи трактували як «близького контакта та інакодумця» учасників українського національного руху, під час стеження за ним було зауважено знайомство з працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та підпільним журналом «Український вісник». У квітні 1972 р. він направив в державні інституції заяву, виражаючи незадоволення проведенням в нього на квартирі обшуку, висловлював намір оголосити в знак протесту голодування. Підтримав ці дії О. Бердника інший письменник – член СПУ М. Руденко (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 312–316).

У поширенні самвидаву та антирусифікаційних мотивах у творчості працівники КДБ звинувачували черкаського письменника В. Захарченка. Із ним було проведено декілька профілактичних бесід працівниками Черкаського обкому партії та обласного Управління КДБ. Проте, оскільки потрібних владі змін

у поведінці літератора не було зафіксовано, 26 травня 1972 р. В. Федорчук відправив спеціальну доповідну записку новопризначеному першому секретарю ЦК КПУ В. Щербинському із пропозицією притягнути В. Захарченка до відповідальності за ст. 62, ч. І («антирадянська агітація і пропаганда») та «вирішити питання» його членства в СПУ (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1045. Арк. 126–129). Зрештою, письменника було виключено зі Спілки в жовтні 1972 р., а заарештовано – в січні наступного року.

У ході оперативного спостереження кадебісти зафіксували систематичні «висловлювання націоналістичного характеру» з боку перекладача М. Лукаша. Зокрема, він твердив, що «...в національному питанні Росія з днів Хмельницького до наших днів включно веде одну і ту ж політику – політику русифікації підлеглих народів, їх асиміляції, в першу чергу українського, оскільки він найчисленніший... На кожному кроці дискримінація, намагання ліквідувати українську націю. Нам, інтелігенції, вже повністю ясно, що якщо такий «союз» із росіянами протриває ще якийсь час, то українці, як нація, зникнуть». Дуже позитивно і з захопленням перекладач відгукувався про заарештованих лідерів київського дисидентського осередку І. Дзюбу, Є. Сверстюка та І. Світличного. Переклади М. Лукаша працівники каральних органів характеризували як спрямовані на «штучний відрив української мови від російської» через насичення архаїзмами, словами німецького і польського походження (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 320–322).

«Наклепницькі вигадки щодо радянської дійсності й національної політики КПРС» були виявлені у творах С. Плачинди та Ю. Колісніченка «Неопалима купина», Р. Іваничука «Мальви», І. Чендея «Березневий сніг», Р. Андріяшика «Полтва», В. Захарченка «Стежка», О. Бердника «Чаша Амріти» та «Зоряний корсар»; при цьому КДБ висловлював докори керівництву СПУ за недостатню критику вказаних творів та їх авторів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 323).

У доповідній записці про нелояльних до радянської системи журналістів від 4 жовтня 1972 р. фігурували 14 прізвищ, серед яких старша редакторка видавництва «Вища школа» Михайлина Коцюбинська, старші редактори видавництва «Радянський письменник»

Анатолій Шевченко та Володимир Підпалій, редактор журналу «Гігієна міст» Інституту комунальної гігієни Юрій Бадзьо, колишня працівниця журналу «Філософська думка» Світлана Кириченко, редактор видавництва «Дніпро» Ростислав Доценко, працівниця журналу «Українська мова і література в школі» Віра Чередниченко, старший редактор журналу «Дніпро» Іван Бойчак, заступник відповідального секретаря редакції газети «Літературна Україна» Володимир Голобородько, редактор сценарного відділу Кіностудії ім. О. Довженка Леонід Череватенко, старший редактор видавництва «Карпати» в Ужгороді Петро Скунець, працівник редакції журналу «Львівський залізничник» Роман Кудлик та ін. Зокрема, А. Шевченка звинувачували у критиці соціалістичного реалізму, В. Підпалого – в ігноруванні радянської дійсності в своїй поетичній творчості, зустрічах із близькою до середовища об'єктів справи «Блок» студенткою з ЧССР Анною Коцур, Р. Доценка – у близьких стосунках із І. Дзюбою та Є. Сверстюком. Під час стеження за В. Чередниченко інформатори КДБ зафіксували виголошений нею в лютому 1972 р. на приватній вечері тост за заарештованих українських дисидентів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1055. Арк. 100–115).

Профілактичні бесіди або допити кадебісти проводили із М. Коцюбинською, Ю. Бадзьом, С. Кириченко, І. Бойчаком та ін. Під час однієї з таких бесід в Управлінні КДБ по Київській обл., яка відбулася 20 квітня 1972 р., досить сміливо повів себе Ю. Бадзьо. Він прямо виклав працівникам свої погляди з національного питання: «Я за те, щоб Українська держава була абсолютно незалежною і самостійною, мала свої кордони, свою армію. Це не забороняється нашою конституцією... Я не засуджую той факт, існує «самвидав» і поширюється, бо це явище з'явилося внаслідок русифікації України і інтелігенція змушена вести боротьбу, для цього вибрала саме таку форму протесту... Я впевнений, що існуюча в Україні русифікація глушить творчу думку української інтелігенції, у зв'язку з чим остання не може створити твори високої художньої цінності, і культура України деградує». Його дружина С. Кириченко в ході розмови із працівниками КДБ 29 квітня цього ж року заявила, що повністю довіряє заарештованим І. Дзюбі, І. Світличному та В. Стусу, вважає

їх «українськими героями», «мучениками за сучасне і минуле України» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1055. Арк. 106–107). Зрештою, Ю. Бадзьо став розглядатися кадебістами як потенційний лідер київського дисидентського середовища після хвилі репресій, за ним та його родиною було посилено активне спостереження та «контроль за поведінкою».

Протягом 1972 р. регулярно відбувалися адміністративні переслідування проти інакодумців з числа науковців. Зокрема, 1 липня 1972 р. керівництво КДБ доповідало ЦК КПУ про докторку історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР Олену Компан, яка намагалася з національних позицій оцінювати вітчизняну історію, «ідеалізувала минуле України», вважала козацьку революцію середини XVII ст. боротьбою за створення самостійної Української держави, а не за т. зв. «возз'єднання» із Московським царством, на чому наголошувала офіційна пропаганда. До того ж, історикиня підтримувала взаємини з дисидентом І. Дзюбою, брала участь в «антисупільних зібраннях» біля пам'ятника Т. Шевченку 22 травня 1967 р. У відповідь В. Щербицький дав вказівку секретарю з питань ідеології Ф. Овчаренку «прибрати її з інституту», що й було реалізовано у вересні 1972 р. (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 79–82). У подальшому протягом довгих років діяла заборона на виступи О. Компан у пресі (Рух опору, 2012, с. 360).

Одинадцятого липня 1972 р. В. Федорчук повідомляв В. Щербицькому про зв'язок із об'єктами справи «Блок» Романа Крип'якевича – кандидата технічних наук, завідуючого відділом Львівського фізико-механічного інституту АН УРСР, сина видатного українського історика Івана Крип'якевича. Як установили кадебісти, Р. Крип'якевич підтримував контакти зі львівськими дисидентами В. Чорноволом, Ігорем та Іриною Калинцями, Михайлом Косівим, Михайлом і Богданом Горинями, київськими інакодумцями І. Світличним та З. Франко. Під час перебування Р. Крип'якевича зі службовим відрядженням у Києві його викликали на бесіду в каральні органи, під час якої він відмовився давати покази на своїх знайомих дисидентів «з етичних міркувань». У відповідь працівники КДБ організували проведення обшуків на квартирі науковця та за місцем роботи, в ході

яких було вилучено 9 найменувань документів самвидаву. Зрештою, 3 липня 1972 р. «антисупільні дії» Р. Крип'якевича обговорювалися на загальних зборах фізико-математичного інституту; із засудженням його діяльності виступили 15 колег. Зрештою, зрежисовані КДБ збори майже одностайно проголосували за звільнення науковця з посади (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 230–236).

Одночасно відбувалася інформаційна кампанія у засобах масової інформації, спрямована на дискредитацію дисидентського середовища. Якщо в перші тижні після арештів влада зберігала «інформаційну мовчанку», то навесні–влітку 1972 р. у центральних газетах з'явилося декілька покаяльних відкритих листів тих інакодумців, яких владі таки вдалося зламати. 2 березня було опубліковано відкритий лист З. Франко, у якому дисидентка відкрито звинувачувала своїх однодумців у співпраці зі закордонними емігрантськими організаціями (Франко, 1972). На початку липня 1972 р. на сторінках «Літературної газети» і «Робітничої газети» з'явилися аналогічні листи авторства відповідно М. Холодного та Л. Селезененка. У цих заявах звучали вже конкретні прізвища учасників руху спротиву, носіїв «ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології», які нібито підбурювали їх авторів до протистояння радянській системі. Зокрема, у заяві М. Холодного від 4 липня 1972 р. фігурували як прізвища заарештованих дисидентів О. Сергієнка, І. Світличного, Є. Сверстюка, так і їх однодумців на волі М. Гориня, Б. Антоненка-Давидовича, Івана Гончара, Оксани Мешко (Селезененко, 1972). Пропагандистське спрямування кампанії з часом зазнало певних змін. Якщо навесні 1972 р. основний акцент робився на зв'язках дисидентського середовища із «ворожими»

емігрантськими організаціями (справа кур'єра Закордонних частин Організації українських націоналістів (ЗЧ ОУН) Ярослава Добоша), то влітку цього ж року – на поширенні самвидаву та «націоналістичних поглядів».

Висновки. Таким чином, поряд із арештами українських дисидентів та судовими процесами над ними протягом 1972 р. органи КДБ активно займалися тиском на тих представників опозиційного середовища, які залишилися на волі. Інакше кажучи у т. зв. «великій зоні» перебували під постійним спостереженням і наглядом з боку інформаторів спецслужби. Тиск на представників руху опору особливо посилювався після приходу до влади в травні 1972 р. нового першого секретаря республіканської партійної структури В. Щербицького. Метою КДБ в першу чергу було недопущення відкритих акцій протесту з боку дисидентів, тому особливу увагу було приділено «запобіжним заходам» під час спроб ушанування пам'яті Т. Шевченка та січових стрільців, після політичного самогубства М. Гатали. Під прицілом КДБ опинилися ті кола української інтелігенції, які вважалися найменш лояльними до режиму, зокрема, літератори, науковці та журналісти. Протягом літа–осені 1972 р. працівники спецслужби активізували розробку кількох десятків українських інтелігентів, які найбільш активно підтримували заарештованих дисидентів та дозволяли собі незгоду з національною політикою режиму. У їх середовищі проводилися численні профілактичні бесіди, обшуки та адміністративні переслідування. Репресивна кампанія 1972 р. супроводжувалася інформаційними заходами з дискредитації дисидентського середовища, основною складовою якої була публікація відкритих покаяльних листів.

Список використаних джерел:

- Бажан, О. (2013). Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 143, 30–36.
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Данилюк, Ю., & Бажан, О. (2000). *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.)*. Київ: Рідний край. 389 с.
- Деревінський, В. (2016). *В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою*. Харків: Віват. 496 с.
- Захаров, Б. (2003). *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харків: Фоліо. 144 с.
- Касьянов, Г. (2019). *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*. Київ: Кліо. 248 с.
- Паска, Б. (2022). Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 52–3, 14–20. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>.

- Паска, Б. (2024). Арешт Івана Світличного в 1972 р. у контексті генерального погрому українського дисидентського руху. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 71–3, 19–25. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/71-3-3>.
- Русначенко, А. (1998). Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Видавництво імені Олени Теліги. 720 с.
- Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник (2012). Київ: Смолоскип. 896 с.
- Франко, З. (1972). Відкритий лист. *Радянська Україна*. 2 березня.
- Холодний, М. (1972). На терези совісті. *Літературна Україна*. 7 липня.
- ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань та українців.
- Шаповал, Ю. (2023). Справа Івана Дзюби з відстані пів століття. *Український історичний журнал*, 5, 208–241. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>.

References:

- Bazhan, O. (2013). Spetsoperatsiia KDB URSR «Blok»: rozrobka, khid, naslidky [Special operation of the KGB of the Ukrainian SSR "Block": development, progress, consequences]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, 143, 30–36. [in Ukrainian].
- Danyliuk, Yu. & Bazhan, O. (2000). Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.) [The opposition in Ukraine (the second half of the 1950s – 1980s of the 20th century)]. Kyiv : Ridnyi kraj. 389 p. [in Ukrainian].
- Derevynskyi, V. (2016). Viacheslav Chornovil: dukh, shcho tilo rve do boiu [Vyacheslav Chornovil: the spirit that tears the body to battle]. Kharkiv : Vivat. 496 p. [in Ukrainian].
- Franko, Z. (1972). Vidkrytyi lyst [Open letter]. *Radianska Ukraina*. 2 bereznia. [in Ukrainian].
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU) [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU)].
- Kasianov, H. (2019). Nezghodni: ukrainska intelihtentsiia v rusi oporu 1960–1980-kh rokiv [Dissent: the Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s–1980s]. Kyiv : Klio. 248 p. [in Ukrainian].
- Kholodnyi, M. (1972). Na terezy sovisti [On the scales of conscience]. *Literaturna Ukraina*. 7 lypnia. [in Ukrainian].
- Paska, B. (2022). Sichnevyyi pohrom ukrainskoho dysydentskoho rukhu 1972 r.: do pytannia pro khronolohiiu i masshtaby [The January pogrom of the Ukrainian dissident movement of 1972: to the question of chronology and scale]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 52–3, 14–20. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>. [in Ukrainian].
- Paska, B. (2024). Aresht Ivana Svitlychnoho v 1972 r. u konteksti heneralnoho pohromu ukrainskoho dysydentskoho rukhu [The arrest of Ivan Svitlychny in 1972 in the context of the general pogrom of the Ukrainian dissident movement.]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 71–3, 19–25. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/71-3-3>. [in Ukrainian].
- Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990. Entsyplopedychnyi dovidnyk [The Resistance movement in Ukraine: 1960–1990. Encyclopedic Reference] (2012). Kyiv: Smoloskyp. 896 p. [in Ukrainian].
- Rusnachenko, A. (1998). Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv [National liberation movement in Ukraine: mid-1950s – early 1990s]. Kyiv : Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. 720 p. [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. (2023). Sprava Ivana Dziuby z vidstani piv stolittia [The case of Ivan Dzyuba from a distance of half a century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 208–241. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>. [in Ukrainian].
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky (TsDAHOU) [Central State Archive of Public Associations and Ukrainians (CSAPAU)].
- Zakharov, B. (2003). Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987) [Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)]. Kharkiv : Folio. 144 p. [in Ukrainian].